

Muhiddinova Maftuna

Uzbekistan State World Languages University

Scientific Advisor:

Murathodjayeva Feruzahon Hotamovna

Cognitive approach to the study of words and phrases as a linguistic phenomenon

Annotation: This article deals with the cognitive approach of words and phrases as a linguistic phenomenon. And it also discusses what kind of linguistic phenomena can appear in words and phrases and are considered through a cognitive approach.

Keywords: conjunction, word, phrase, sentence, morpheme, independent word, subject, adaptation

So'z va so'z birikmalarini til hodisasi sifatida o'rganishda kognitiv yondashuv

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'z va so'z birikmalarini til hodisasi sifatida kognitiv yondashuvni ko'rib chiqiladi. So'zda va so'z birikmalarida qandaytil hodisalari mavjud va ularni kognitiv yondashuv orqali ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: bitishuv, so'z, so'z birikmasi, gap, morfema, mustaqil so'z, tobe, moslashuv.

Barchamizga ma'lumki so'z va so'z birikmasining o'rni bizning ona- tilimizda juda muhimdir. Ikkalasi bir- birisiz mukammal bo'lmaydi. So'z birikmasi — ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning tobe grammatik aloqa (moslashuv, boshqaruv yoki bitishuv) asosida birikishi natijasida hosil bo'lgan, borlikdagi narsa va hodisalarning nomini bildiradigan sintaktik tuzilma — nutq birligi: iganing ko'zi, kitobni o'qimoq, oydin kecha va boshqa Har qanday Sb. birdan ortiq mustaqil so'zning birikuvidan hosil bo'ladi, tuziladi va 2 qismdan — hokim va tobe qismdan tashkil topadi: oliy ma'lumot (oliy— tobe qism, ma'lumot — hokim qism). Sb. komponentlarining tarkibiga ko'ra sodda va murakkab turlarga bo'linadi. Komponentlarining har biri bir so'z shakliga teng bo'lgan Sb. sodda Sb. hisoblanadi: sayroqi qush, yigirma xonadon, tez yugurmoq kabi. Komponentlari yoki ulardan biri

birdan ortiq soʻzdan, soʻz birikmasidan iborat boʻlgan birikmalar murakkab Sb. deyiladi. Mas, oliy maʼlumotli mutaxassis (oliy maʼlumotli — tobe kiyem, mutaxassis — hokim qism). Tarkibidagi hokim qismning qaysi soʻz turkumidan boʻlishiga koʻra S b. ning 2 turi farqlanadi: ot Sb., feʼl Sb. Ot Sb. hokim komponenti feʼldan boshqa turkumga oid soʻz (ot, son, ravish) bilan ifodalangan Sb. dir (yuk mashinasi, barcha oʻquvchilar, goʻzal qishloq va boshqalar). Oʻzbek tilida soʻzlar shakl va maʼno munosabatiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi. Aytilishi va yozilishi bir xil boʻlib, turli atash maʼnolarini bildirgan soʻzlarga shakldosh soʻzlar deyiladi. *Misol: bel, qirq, uch, tush, chang, och, gullar, olma, bogʻlar, kech, koʻk.* Shakldosh soʻzlar soʻz oʻyinlari hosil qilishda va tuyuqlar yaratishda asosiy badiiy vosita boʻlib xizmat qiladi. *Misollar: lut, qoʻy, qoʻsh, oʻt, tort, is, rasm, qil, til, ot va boshq.* Shakldosh soʻzlar bir qarashda koʻp maʼnoli soʻzlarga oʻxshab ketadi. Ularni bir-biridan farqlash kerak. Koʻp maʼnoli soʻzlar bir soʻzning oʻz va koʻchma maʼnolarida qoʻllashdan hosil boʻladi. Shakldosh soʻzlar esa shakli oʻxshash ikki va undan ortiq soʻzlardir. Bir umumiy maʼnoni ifodalovchi ikki va undan ortiq soʻzlarga maʼnodosh soʻzlar deyiladi. Maʼnodosh soʻzlar bir maʼnoni xilma-xil soʻzlar orqali turli nozik maʼno qirralari bilan ifodalashda, soʻz sehrini namoyish etishda, nutqni bezashda, taʼsirchanligini taʼminlashda katta ahamiyatga ega. Maʼnodosh soʻzlar belgi, predmet, shaxs, voqeaning bir necha nomlar bilan aytilishidir. *Masalan, odam, inson, kishi, bashar; yel, boʻron, sabo, nasim; katta, buyuk, ulugʻ; gapirdi, aytdi, soʻzladi, dedi, uqtirdi, bayon etdi va b.* Qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarga zid maʼnoli soʻzlar deyiladi. Antonimlarga misollar: *katta-kichik, bor-yoʻq, yaxshi-yomon, achchiq-shirin, oq-qora, oz-koʻp, yolgʻon-rost, yosh-qari, xursand-xafa, doʻst-dushman, achchiq-chuchuk va boshq.* Yaxshi topib soʻzlar, yomon qopib soʻzlar. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga, yomon bilan yursang, qolarsan uyatga. Yaxshidan bogʻ qoladi, yomondan – dogʻ. *Dono* soʻziga bino qoʻyadi, *nodon* – oʻziga, Faqat bir tovushi bilan farqlanuvchi, lekin bir xil talaffuz qilinadigan soʻzlarga paronimlar deyiladi. Ularda birgina tovush soʻz mohiyatini ochishga xizmat qiladi. *Misol: abzal-afzal, daho-daha, dovon-devon, tub-tup, bob-*

bop, yod - yot, xiyla - hiyla, ahil - ahl, ijobiy - ijodiy, Shaxs, narsa-buyum, joy nomlarini bildirib, kim?, nima?, qayer? Soʻroqlariga javob boʻluvchi mustaqil soʻzga ot deyiladi. Otlar son, egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Gapda otlar bosh va ikkinchi darajali boʻlak, shuningdek, undalma vazifasida keladi. Otlar birlik va koʻplik sonda qoʻllanadi. Koʻplik otlariga -lar qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil boʻladi. Masalan: bola-birlik sonda, bolalar-koʻplik sonda. Kim? nima? soʻroqlariga javob boʻlib, yakka shaxs, narsa nomlarini, bir turdagi jonli va jonsiz narsa-buyum, voqea-hodisa, harakat-holatlarni atab keladigan soʻzlar ot turkumiga kiradi.1) boshqaruv;

2) bitishuv;

3) moslashuv.

Boshqaruv. Tobe soʻzning hokim soʻz talab etgan shaklda kelishi boshqaruv deyiladi. Bunda boshqariluvchi soʻz bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki koʻmakchini olib keladi. Boshqariluvchining qaysi kelishik yoki koʻmakchi bilan shakllanishi boshqaruvchi soʻzning maʼnosi, semantikasi bilan belgilanadi: kitobni oʻqimoq, qariyalarga gʻamxoʻrlik qilmoq, universitetda oʻqimoq, ishdan qaytmoq, oʻquvchilar bilan suhbatlashmoq kabi.

Boshqaruv ikki xil boʻladi: kelishikli boshqaruv va koʻmakchili boshqaruv.

Kelishikli boshqaruvda boshqariluvchi soʻz maʼlum kelishik shaklida qoʻllanadi: kattalarni hurmat qilmoq, togʻga chiqmoq kabi.

Koʻmakchili boshqaruvda boshqariluvchi soʻz koʻmakchi orqali shakllanadi: zavq bilan ishlamoq, telefon orqali gaplashmoq kabi.

Boshqaruv usuli bilan bogʻlanish toʻldiruvchi-toʻldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi. Bitishuv. Hokim va tobe soʻzlarning oʻzaro soʻz tartibi hamda ohang yordamida birikishiga bitishuv deyiladi. Bitishuv yoʻli bilan bogʻlanish sifatlovchi-sifatlanmish (yangi libos), izohlovchi-izohlanmish (shoir Erkin Vohidov), qisman hol-hollanmish (toʻsatdan uchrab qolmoq) munosabatidagi birikmalarga xos boʻlib, uning qismlari ifoda materialiga koʻra turlicha boʻladi:

1) sifat + ot: ziyrak bola, yam-yashil dala;

- 2) ot + ot: temir darvoza, oltin kuz;
- 3) son + ot: besh kishi, o‘n tup ko‘chat;
- 4) olmosh + ot: barcha xalqlar, shu yo‘l;
- 5) sifatdosh + ot: sinalgan odam, aytilgan so‘z;
- 6) ravish + ot: mo‘l hosil, ko‘p xususiyatlar;
- 7) taqlid so‘z + ot: g‘ir-g‘ir shabada, tars-turs ovozlari;
- 8) ravish + fe‘l: tez yurmoq, erta kelmoq;
- 9) ravishdosh + fe‘l: o‘ylab gapirmoq, quvonib aytmoq;
- 10) taqlid so‘z + fe‘l: duv-duv to‘kilmoq, gir-gir aylanmoq.

Moslashuv. O‘zbek tilida qaratqich va qaralmishning aloqasi bog‘lanishning alohida turini tashkil qiladi. Bunda so‘zlardan birini hokim, birini tobe deb qarash qiyin, chunki qaralmishning talabi bilan qaratuvchi bo‘lak qaratqich kelishigi shaklini oladi, o‘z navbatida, qaratuvchining talabiga ko‘ra qaralmish egalik affiksini qabul qiladi: bolalarning quvonchi, mening kitobim, sening daftaring, ularning vazifasi kabi. Bunda munosabatdorlik (o‘zaro hokimlik, tobelik) kuzatiladi.

Adabiyotlar

1. Abduraxmonov G., Sulaymonov A., Xoliyorov X., Omonturdiyev J. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi, 1979, 18-39-betlar.
2. O‘zbek tili grammatikasi. Sintaksis. Toshkent: Fan, 1976, 95-111-betlar.
3. G‘ulomov A., Asqarov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi, 1965, 27-53-betlar.
4. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi, 1987, 29-67-betlar.
5. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: Fan, 1966, 38-55-betlar.
6. Maxmudov N, Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995, 37-58-betlar.
7. O‘rinboyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili so‘z birikmasi va sodda gap sintaksisidan lekciyalar. Samarqand, 1990, 21-31-betlar.

8. Ismatullayev X. Vidi predlojeniy po seli viskaziuvaniya v sovremennom uzbekskom yazike, AKD predlojeniy po seli viskaziuvaniya v sovremennom uzbekskom yazike, AKD. Tashkent, 1965, S.31.
9. Sayfullayeva R.R. Sinonimiya povestvovatel`nix predlojeniy v sovremennom uzbekskom yazike. Tashkent, 1982 S.25.
10. Salixodjaeva S S. emosional`niue predlojeniya v sovremennom uzbekskom yazike. AKD. Tashkent, 1981 s.24.
11. Sariev B. Odnosostavniue predlojeniyav sovremennoe turkmenskom yazike Ashxabad, 1988. s.25.
12. Maxmudov N. Semantiko-sintaksicheskaya assimetriya v prostom predlojenii uzbekskogo yazika ADD. Tashkent, 1984, s 45.